

SZEMLE

A MAGYARORSZÁGI KÖZÉPKORI LATINSÁG SZÓTÁRA / LEXICON LATINITATIS MEDII AEVI HUNGARIAE VI. K–M.

KIADÁSRA ELŐKÉSZÍTETTE: SZOVÁK KORNÉL. A VI. KÖTET SZÓCIKKEIT
ÖSSZEÁLLÍTOTTÁK: BELLUS IBOLYA, DRESKA GÁBOR, HEGYI ORSOLYA, KISDI
KLÁRA, KONDÁKOR SZABOLCS, KÓTA PÉTER, MARTON JÓZSEF, MONOSTORI
MARTINA, SOMOGYI SZILVIA, SZABELÉDI ZSOLT ÉS SZOVÁK KORNÉL.
ARGUMENTUM KIADÓ, BUDAPEST 2017. 435 OLDAL

A magyarországi középkori latinság szótára (MKLSz) első füzeté 1987-ben jelent meg, és az A-tól H-ig terjedő négy kötet ütemesen követte 1993-ig. Most az I kezdőbetűs szavakat tartalmazó V. kötet (1999) megjelenése után tizenkilenc és az első öt kötet pótkötete (2013) után öt évvel újabb résszel gazdagodott a sorozat: a Magyar Tudományos Akadémia MTA–ELTE–PPKE Ókortudományi Kutatócsoportjában elkészült a K–M kezdőbetűs szavakat feldolgozó VI. kötet, amelyet az Akadémia támogatásával az Argumentum Kiadó jelentetett meg még 2017-es évszámmal. A könyvbemutatóra az MTA Könyvtárában 2018. március 27-én került sor.

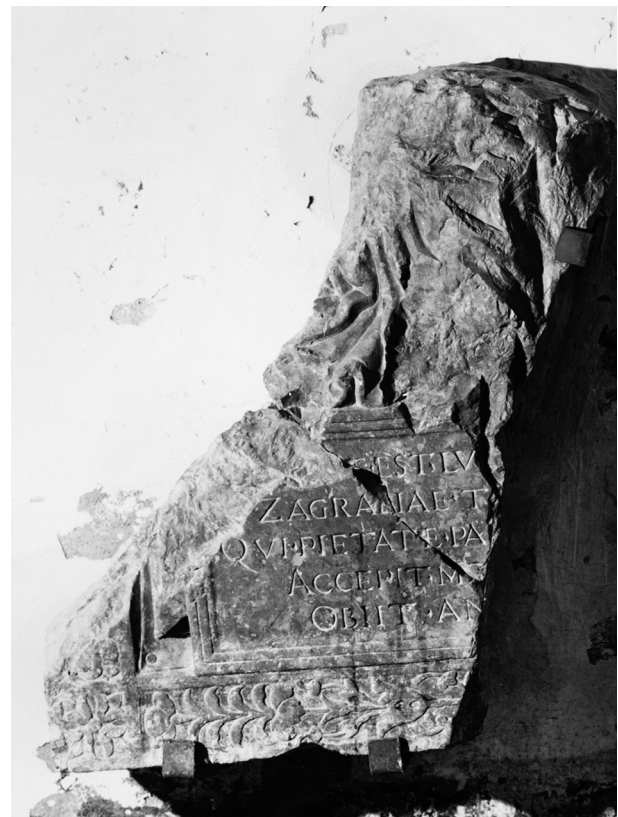
A bemutató résztvevői között nagyon hasznos, a sorozat kötetei közé helyezve gondosan megőrzendő, 16 oldalas kis könyvészeti összefoglalót osztogattak, a megjelent kötetek lehető legrészletesebb bibliográfiai adataival, a külföldi és hazai recenziók jegyzékével és a legfontosabb megállapításaikat tartalmazó idézetekkel, valamint a nagyszabású munka hazai előzményeinek listájával több mint négy évszázadra visszamenőleg. Ez utóbbiak, amennyiben a címük latin nyelvű – többségüknél ez a helyzet –, címükben hol a *dictionarium*, hol a *glossarium*, hol pedig a *lexicon* megjelölést hordozzák. A legújabb kötet megjelenésével abban a helyzetben vagyunk, hogy mind a három kifejezés kikereshető a már közreadott anyagban (az ilyesfajta munkák címeiként még elképzelhető *vocabularium* az előzmények címanyagában csak szóösszetételben jelenik meg, esetleges középkori előfordulásainak megismerésére még néhány kötetnyit várni kell). A *dictionarium*-nál az egyetlen ismert adat „lexicon – szótár” jelentéssel szerepel a III. kötetben (forrása Stephanus Taurinus humanista költő az 1514-es parasztháborúról szóló „Stauromachia” eposza),¹ a

glossarium ugyancsak egyszer ismert egy pápai bulla alapján mint „bibliamagyarzatokat tartalmazó könyv” a IV. kötetben,² a *lexicon* pedig a friss VI. kötet szavai közül egyenesen hiányzik – a középkori Magyarország ismert írott forrásai egyszerűen nem tartalmazzák. Ez utóbbi annál érdekesebb, mivel az MKLSz latin címváltozatában ez felel meg a magyar változat „szótár” kifejezésének. Mindez jelzi egyrészt azt, hogy az egész műfaj valójában újkori eredetű – bár latin szószedetek a középkori Magyarországról is ismertek, és *glossarium* megnevezéssel a pótkötet az A–I betűs szavakat közzé is tette³ –, mutatja azonban azt is, hogy a munka valójában köztes műfajú: helye a már mai műfaji beosztásban valahol a szótár és a lexikon között van. A szótárnál lényegesen több, hiszen a terjedelemnek csak kicsiny részét alkotja a latin szó és magyar jelentései kurzívval szedett bekezdése a szócikkek elején, abból a szempontból azonban nem is lexikon, hogy a címszavak modern, összefoglaló magyarátat nyújtaná. A megadott jelentések magyarátatát ugyanis a középkori forrásokból vett, értelemszerűen latin nyelvű idézetek szolgálnak, az egykori szóhasználat nyelvi összefüggéseiben mutatva be a szavakat.

A most megjelent kötet három kezdőbetűnyivel – a K-val, az L-lel és az M-mel – hozza közelebb a vállalkozást a teljes befejezéshez. A 413 oldalnyi szószedetből alig négy és felet tesz ki a K (teljes egészében Szovák Kornél állította össze), olyan, a latinban csak helyi jövevényszónak számító ritka kifejezésekkel, mint a kaftánt jelentő *kafftana*, a katonának megfelelő *katana*, a más európai nyelvekbe is magyar eredetűként bekerülő „kocsi” képzett kocsis alakjának latinositott *kocsius* formája – valamennyi késő középkori forrásból. A magyarban is

máig gyakran német eredetű foglalkozásnevek középkori latin párhuzamát jelenti a *Kalkbrauer*ből eredő *kalcbruer* (mészégető), valamint az „áruvizsgáló, mázsáló (?) v. inkább: hentes, mészáros” jelentéssel feloldott *kuthelhoffus*. Az utóbbi a szászföldi Radna városára 1300 körül jellemző, már meglehetősen differenciált épülethasználat és vállalkozási formák szemléletes felsorolásában fordul elő.⁴ Halfélék egy hasonló felsorolásából való a *kechyges* (kecsege).⁵ A Bakócz Tamás egri püspök számadáskönyvében olvasható, nyilván a püspök és környezete asztalára szánt halak vásárlási listájában csak a *carpo/carpus* (ponty) valóban latin nevű, a kecsegét, a *menyhal*-at, a *harcho*-t (harcsa) és a *pyztrangh*-ot magyarul írták. Másfél oldalt a délszláv eredetű kenéz szó latinósított változata és származékai tesznek ki, egy további oldalt a *Kalendarius* (naptár) és rokonai. A római időszámítás szerint a hónap első napját jelentő *Kalendae* 71 összegyűjtött példa alapján írt szócikkében⁶ a legkésőbbi adatok Mátyás-koriak – a középkori sírkőanyagban azonban említhető egy ennél későbbi is, Szegedi Lukács zágrábi püspök (†1510) töredékes sírlapjának⁷ ma már ugyancsak hiányos, 17–18. századi lejegyzések alapján kiegészíthető felirata: [HIC SITV]S EST LV[CAS PRAESVL VENERABIL...] ZAGRABIAE T[EMPLI LVXQVE DECVSQVE SVI] QVI PIETATE PA[RENS NVLLI VIRTUTE SECVNDVS] ACCEPIT ME[RITIS ASTRA PARATA SVIS] OBIIT AN[(n)O MDX° X KAL(endas) OCTOBRIS] (1. kép).

Az *L* betűs szavak 125 oldalt töltenek meg a kötetben (túlnyomórészt Bellus Ibolya munkáját dicsérik). Művészettörténeti szempontból érdekes a mozaikot jelölő *lithostratum* középkor végi három előfordulása.⁸ Ezt olvasva felmerül a kérdés, használt-e a középkor a mi mozaik szavunkhoz hasonlót is – a válasz negatív, a megfelelő helyen található *Mosaicus* kifejezés teljesen eltérő, „mózesi” jelentésű.⁹ Annak valószínűsége, hogy valaki a mozaikkal kapcsolatos vizsgálatai során az MKLSz sok ezernyi oldalán lapozgatva rátalál a *lithostratum* kifejezésre, meglehetősen csekély. A már kiadott kötetek anyaga – a fent említett füzetben is szereplő http://clph.elte.hu/11maeh/mklsz/keres_egyszeru_a.php címen – az interneten is elérhető, ahol természetesen nem csupán a latin kifejezések, de a magyar jelentések is könnyen kereshetők. Ennek ellenére felvethető, hogy a teljes sorozat megjelenését követően nem lenne-e érdemes a magyar jelentéseket és a hozzájuk tartozó latin címszavakat egyfajta középkori magyarországi magyar-latin szótárként közreadni – a terjedelme talán füzetnyi lenne (az első köteteket alkotó füzetek méretéhez hasonló), a vállalkozásba fektetett munkához és költséghez mérten nem igazán jelentős extra erőfeszítést igényel.

1. Szegedi Lukács zágrábi püspök (†1510) töredékes sírlapjának részlete, Zágráb, Hrvatski povijesni muzej. Fotó: MTA Művészettörténeti Intézet

nyelve. A *litho*-előtagú szavaknál tartva egyébként feltűnő, hogy a görög eredetű kifejezés milyen csekély mértékben volt jelen a középkori latinságban (a mindenkinek eszébe jutó litográfia – kőrajzolás, könyvnyomtatás/könyvnyomat – persze csak a 18. század legvégének találmánya!). Az MKLSz-ben az említett – nyilván kőkockácskából kirakott – mozaikon kívül még egy példája szerepel, az „út kövezése, köves (?) út” jelentéssel feloldott *lithostratura*.¹⁰ A szótár nem hoz példát arra, hogyan nevezték azokat a kézműveseket, akik az ilyen munkát végezték – megnevezésüket valójában a német nyelvű, illetve a magyar kifejezéseket is használó forrásokban leljük fel. Buda város 15. századi jogkönyvében az ácsokra, kőfaragókra, kőművesekre, téglavetőkre és kőburkolókra vonatkozó szabályozásnak csupán a címe – „118. Von derr Zýmerleüt, stainmetzen, Maurerr, Ziegelstreicherr vnd derr pflastrerr rechten” – lett megfogalmazva.¹¹ Az ebből ismert *pflastrerr* (Pflasterer = kövező) foglalkozás egyezhet a kőszegőkével: a 16. század eleji budai dézsmajegyzékekből Kőszegő (*Khyzegev, Kwzezew*) Lőrinc, Bálint, Dénes neve ismerhető meg.¹²

Az MKLSz egész programja az írásbeliség fennmaradt emlékein alapul, így nem véletlen, hogy az

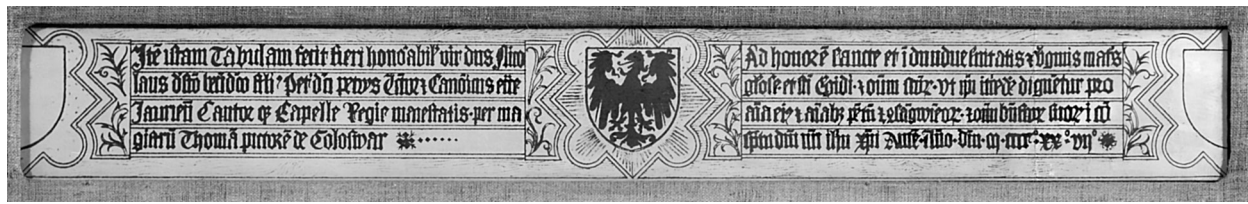
2. II. Géza király (1141–1162) nagypecsétje, Esztergom, Főkáptalani Levéltár. Fotó: Mudrák Attila

írásjel, irat, oklevél jelentésben egyaránt használt *littera* az L betű fontos, közel négy oldalával egyben a leghosszabb, mintegy 2300 adaton alapuló szócikke.¹³ Ennek utolsó citált adata egy szótévesztés (ne nézzük le emiatt a középkori írástudót, mai újságjainkban számtalan hasonlóval találkozni): 1308-ban a Lubló folyó vízpartját jelölték *litus* helyett tévesen *literaval*.¹⁴ Egy ennél sokkal lényegesebb részlet II. Géza király (1141–1162) pecsétjét és annak köriratát idézi.¹⁵ Az pecséttel az uralkodó egy 1158-ban kelt, a spalatói érseknek szóló adományra vonatkozó oklevelét hitelesítették (2. kép). A szótár gyűjtésébe a „Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae” Tadija Smičiklas-féle sorozatából került be,¹⁶ de már ugyanígy szerepelt az Ivan Kukuljević-Sakcinski által jegyzett, hasonló című okmánytár negyedszázaddal korábban kiadott második kötetében is¹⁷ – az eredeti forrás pedig Daniele Farlati „Illyricum sacrum” című műve.¹⁸ Az idézett szöveg – ahogy ezt a szócikk is jelzi az 1158 után kitett XVIII. (század) megjelöléssel – valójában 18. századi, az MKLSz-ben teljes terjedelmében természetesen nem idézett, hiszen a *litterán* jóval túlmutató, meglehetősen szabatos leírása a királyi pecsétnek. A Spliti Érsekség levéltárában remélhetőleg ma is meglévő oklevél annál is inkább érdemes a figyelmünkre, mert az újabb hazai szakirodalom a pecsétnek csak hiányos lenyomatait ismerteti Pannonhalma és Esztergom levéltáraiból.¹⁹ A Farlati leírta és az MKLSz-ben részben idézett *Geyza dei gratia Hungarie Dalmatie Chroatie Ramaque Dux (Rex)*²⁰ körirat a ma ismert lenyo-

matokon olvasható töredékeknél sokkal teljesebb. Egyben azonban némileg különbözik is attól az általános szövegközléstől, amelynek alapjául részben az 1152-ből származó pannonhalmi lenyomat a Rendtörténetben közzétett, a mainál még sokkal épebb, szinte a teljes köriratot hordozó állapotot mutató fényképe,²¹ részben azonban a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, fehér márványból (!) faragott és egyértelműen hamisítványnak tartható pecsétnyomó szövege szolgál.²² A *littera* szócikkben nem ez az egyetlen pecsétadat. Szerepel benne egy a közepén lévő K betűt körülvevő feliratot vázoló pecsétleírás is²³ – ez I. Károly király 1326 és 1342 között számos oklevélről ismert gyűrűpecsétjére²⁴ vonatkozik. A szócikkben idézett, 1336-ban íródott oklevélbe azért került be a leírása, mert egy panasznomán egy másik oklevél eredeti vagy hamis voltáról kellett az uralkodónak és környezetének döntenie – a király emlékezetén kívül a hamisítás mellett a pecsét hibás volta, többek között körirata „forráskritikája” szolgáltatta az érveket.²⁵

Jelen kötetből tudható – a negatívum, a nem szereplés is árulkodó –, hogy a középkori (latin) írásokat hordozó betűk típusainak a szakirodalomban ma használatos, latin elnevezései – *maiuscula*, *minuscula* – a hazai középkori latinságban nem voltak jelen. Az epigráfiai irodalomban leginkább a reneszánsz betűtípusaira alkalmazott *capitalis* a kifejezés II. kötetben lévő, számos jelentésről tanúskodó szócikke²⁶ (amelynek mostani magyarító részében egyébként előfordul a *maiuscula*) is csak kezdőbetűként tünteti fel. Az ehhez idézett, 1429–1437 közötti forrás egyébként a „mi” minusculánkat a mai köznyelvben használatosnak megfelelően „kis betű” alakban nevezi meg: „Item unus liber Biblie... cum parvis litteris Italicalibus et capitalibus aureis formatus”.²⁷

A kötet több mint kétharmadát az M betűvel kezdődő kifejezések adják. A mintegy 600 adaton alapuló, több mint tizenkét oldalas *magister* szócikkben²⁸ (Szovák Kornél) találtam rá talán az egész kötet egyetlen olyan hivatkozására, amely nem középkori okleveles vagy kéziratosságból eredeztethető. (A fentebb említett pecsétfeliratok, illetve leírások sem magukon a pecsétteken alapulnak, hanem írott említéseiken.) Arról a középkori magyarországi művészet egyik főművéhez, az esztergomi Keresztény Múzeumban őrzött Kálvária-oltárhoz nagy valószínűséggel, de nem teljes bizonyossággal kapcsolható, szokatlanul bőbeszédű, először Kovachich Márton György által 1811-ben lejegyzett dedikációs feliratról van szó, amelyet egy 1905-ben Esztergomban elégett, de Storno Ferenc 19. századi rajzáról ismert oltárpredella hordozott (3. kép).²⁹ Ennek azt a szövegrészét idézi a szócikk, amely a

3. Kolozsvári Tamás 1427-es évszámú garamszentbenedeki (Hronský Beňadik, Szlovákia) oltárának elpusztult, feliratos predellája, Storno Ferenc rajza után (Knauz Nándor nyomán)

predellához egykor tartozott oltárról, a Miklós győri olvasókanonok, a királyi kápolna kántora által 1427-ben Tamás mester, Kolozsvárról származó festővel elkészíttetett *tabuláról* emlékezett meg.³⁰ Az adat az MKLSz gyűjtésébe nem a művészettörténeti szakirodalomból került, hanem Kumorovitz L. Bernát egy máig alapvető nagy történeti tanulmányának egy jegyzetéből³¹ – mondhatni véletlenszerűen. Felhasználása a szótárban azt mutatja, hogy lehetnek olyan további epigráfiai források – sírkövek, építési táblák, falfestmények, haran-

gok, ötvöstárgyak – is, amelyek gazdagíthatják a középkori hazai latinságról alkotható képünket. A *magister* szócikknél maradványként például sajnálatos módon szerénynek mondható a mai szemléletünk szerint művésznem tekinthető középkori kézműves mesterekre vonatkozó adatok köre – pusztán az okleveles említések szinte teljes hiánya okán, amivel a magyarországi középkor művészettörténetész kutatója mindig szembe kerül. Csak a budai Nagyboldogasszony-templomból előkerült sírköve³² körirátából (4. kép) ismerjük János királyi festőt (†1370): *anno d(omi)ni m ccc lxx i(n) die i(n)venconis s(an)c(t)e crocis obi(it) magist(er) iohann(es) pictor regis hongarie amen*. Egy másik festő mester, István és családja 1500 körül készült, a budai domonkos kolostorban talált sírlapján³³ *HEC SEPVLTVRA EST MAGISTRI STEPHANI PICTORIS CVM CONIVGE SVA D(omi)NA BARBARA ET CVM HEREDIBVS SVIS* olvasható (5. kép). Ácsmester szerepel a *magister* szócikkből (Miklós kassai ácsmester 1427-ből),³⁴ de azért talán érdemes megemlíteni királyi kapcsolódása okán az egy 1383-as oklevélben szereplő Tamás királyi áccsal azonosítható, Visegrádon eltemetett Tamás ácsmester sírfeliratát: *h(ic) iacet m(a)g(iste)r [thom]as carp(en)tarius regis lvd(o)vici* (6. kép).³⁵ Egyébként a kifejezésnek azt a rendkívüli jelentésbeli gazdagságát, amelyet a hosszú *magister* szócikk kitérően illusztrál és elemez, az írott forrásokhoz képest lényegesen kisebb számbeli merítés ellenére jelentős mértékben mutatják a középkori magyarországi sírfeliratok is.³⁶

4. János királyi festő (†1370) sírköve a budai Nagyboldogasszony-templomból, Budapesti Történeti Múzeum. Fotó: Budapesti Történeti Múzeum

Az emlékezet tágabb jelentésének, megjelenési formáinak, kultúrtörténetének vizsgálata a történet-, majd művészettörténet-írás kedvelt témájává vált – középkori vonatkozásban kiemelve a liturgikus emlékezet fontosságát –, az utóbbi évtizedek emlékezettel foglalkozó számtalan történészi munkája a fogalmat már az élet minden területén és a történelem minden korszakában érvényesülő, alapvető szervező elvként mutatja be. Az ilyesfajta történeti konstrukciók gazdagságához képest egy középkori latin szótár *memoria* szócíkje jóval „földhöz ragadtabb”. Így van ez az MKLSz esetében is, amelynek egyébként közel hatszáz adatra alapozott szócíkke³⁷ (Szebelédi Zsolt) a „szegényes” hazai forrásanyag természete folytán valójában még a

5. István festő mester és családja sírköve a budai domonkos kolostorból, 1500 körül, Budapesti Történelmi Múzeum. Fotó: Budapesti Történelmi Múzeum

6. Tamás királyi ács töredékes visegrádi sírköve, 1400 körül, Mátyás Király Múzeum. Fotó: Lővei Pál

7. Márk püspök (†1262) szegedi sírtáblája, Móra Ferenc Múzeum. Rajz: Trogmayer Ottó nyomán

liturgikus emlékezetre is csak oly mértékben tudott kitérni, amennyire ezt a döntően okleveles források lehetővé teszik. A síremlékek szempontjából vizsgálva a kifejezést, megállapítható, hogy a *memoria* ókeresztény sírfeliratokon játszott lényegi szerepe a középkori síremlékeknek alig volt sajátja, a felirataikban megjelenő, szinte sosem a síremléket magát jelentő *memoria* kifejezés ritka volta azt mutatja, hogy az ókeresztény kor és a síremléket ismét tömegessé tevő érett középkor között a feliratok szövegezésében Európa-szerte sem állt fenn szerves kontinuitás.³⁸ A magyarországi oklevelekben időnként előforduló *bone memorie* („jó emlékezetű”)

jelző mindenestre elvéve sírfeliratokban is felfedezhető, így például az amúgy teljesen ismeretlen Márk püspök (†1262) *HIC REQUIESCIT EP(iscopu)S MARCVS BONE MEMORIE MILL(esim)O CC LXII* felirattal ellátott, kisméretű, szegedi sírtábláján (7. kép).³⁹ Így egészíthető ki egy 15. századi, zágrábi sírlaptöredék⁴⁰ [*zagrebiensis bone feliratrészlete* is. Valószínűleg II. Trvtko bosnyák király (†1443)

8. II. Trutko bosnyák király (†1443) síremlékének saroktöredéke Bobovac várából, Sarajevo, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. Fotó Mudrák Attila

Budáról a boszniai Bobovacra importált, vörös márvány síremlékének saroktöredéke az az angyal ábrázoló darab, amelynek felirata hihetően egészíthető ki *[bo]ne memorie* alakban (8. kép).⁴¹ Már az újkorban Thurzó Szaniszló nádor, helytartó, szepesi és sárosi főispán (†1625) fiai megrendelésére készült, lőcsei síremlékén is *B(ONAE) MEMORIAE* olvasható.⁴² Az MKLSz szócikke példákat nyújt a *pie*, a *beate*, a *clare*, a *laudande memorie* szókapcsolatokra is. Ezek egy részének is említhető párhuzama sírköszövegben. Győri sírfelirata – *[h]ic iacet pie memorie ...* – szerint „kegyes emlékezetű” volt Vadászi Miklós szereti püspök, győri segédpüspök (†1428) (9. kép).⁴³ A *pie* jelző előfordul a Kárpát-medence környezetében – nyugatias típusú, latin feliratú síremléken – a moldvai Cîmpulung la Tisa (Hosszúmező) egy sírfeliratában is: *HIC SEPULTUS EST COMES LAURENTIUS DE LONGO CAMPO PIE ME(m)ORIE ANNO D(omi)NI M^o CCC^o*.⁴⁴ V. István magyar király leányát, Magyarországi Mária nápolyi királynét (†1323) egyenesen „szent emlékként” – *hic requiescit s(an)c(t)e memorie excellen(t)iss(im)a d(omi)na d(omi)na Maria dei gra(tia) Ier(usa) l(e)m Sicil(ie) Hongarieque regi(n)a ...* – jelöli a nápolyi Santa Maria Donnaregina klarissza kolostor templomában állított síremléke, alighanem az intézmény alapítójának az apácák részéről kijáró különleges tisztelet okán. Ugyanebben a feliratban a korábban elhunyt, „fényes emlékezetű” II. (Anjou) Károly özvegyeként jelölik: *... relict(a) clare memorie i(n)cliti p(ri)ncipis d(omi)ni Karoli secu(n)di ...*⁴⁵ Akad olyan jelzős változat is, amelyre az MKLSz nem hoz okleveles példát. Márton mester és felesége, Margit 1492-es évszámú, tatai sírlapján⁴⁶ az elhunyt a boldog emlékezetű néhai nagyságos Rozgonyi János

9. Vadászi Miklós szereti püspök, győri segédpüspök (†1428) sírköve a győri székesegyházban. Fotó: MTA Művészettörténeti Intézet

úr országbíró familiárisaként jelenik meg, a szövegben a *felix* jelzőt szerepeltetve: *... qui conda(m) extitit fam(i)li(a)r(i)s felici(s) me(m)orie Mag(n)ifici d(omi)ni Co(m)it(is) oly(m) Joh(ann)is d(e) Rozgo(n) Judic(is) cu(r)ie Regie ...* (10. kép).

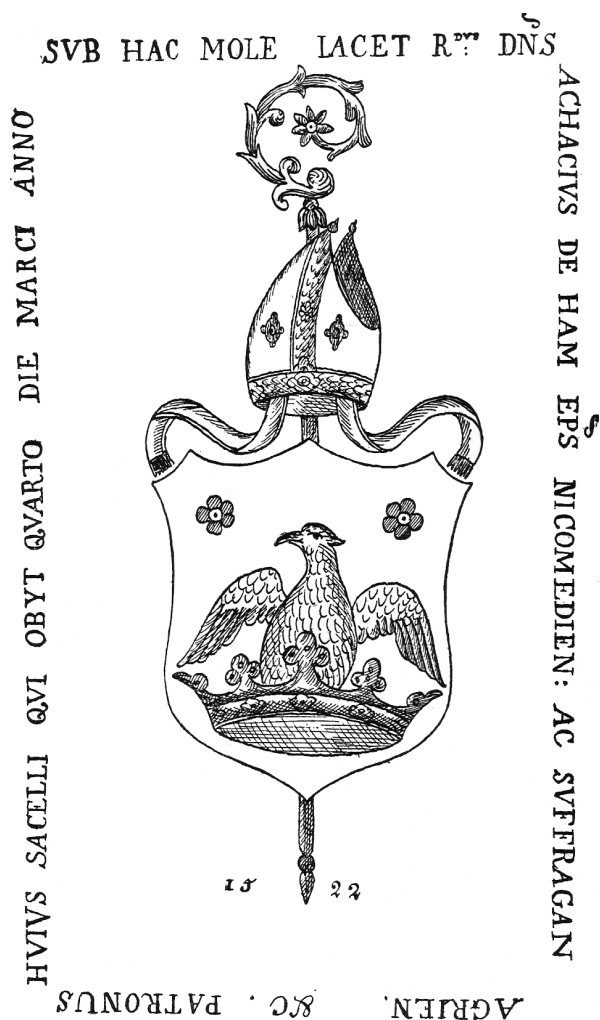
A *martyr*, *martyrium* szócikkek⁴⁷ (Marton József) kapcsán jutott eszembe az a közvetlenül már nem ehhez a kötethez kapcsolódó adat, miszerint Joannes Josephus Beitel pozsonyi kanonok 1738-ban a Szent Márton prépostsági templom Szent Mihály-oltára előtt írt le egy sírkövet,⁴⁸ amelynek felirata – *Anno Domini MCCCCLXX vicesima die mensis January obyt Nobilis et egregius Vir Augustinus Ernnt, qui ex ardore catholicae fidei et salute animae a perfidis haereticus occisus est, cuius anima requiescat in pace* – egyfajta mártíromságra utal. Az MKLSz IV. kötetében a *haereticus* „eretnek” címszó (Szabó

10. Márton mester és felesége, Margit 1492-es évszámú, tatai sírlapja, Kuny Domokos Múzeum. Fotó: MTA Művészettörténeti Intézet

Mária) egy 1433-as eperjesi adatának a sírfelirathoz hasonló szóhasználata – „Ne ... civitatem ... ad manus perfidissimorum Hussitarum hereticorum devenire contingat”⁴⁹ – azt az egyébként is logikus feltételezést engedi meg, hogy a „szenvedélyes katolikus hite miatt agyonütött”, a név és az ugyancsak leírt címer alapján valamiképp az Ernuszt családhoz kapcsolható pozsonyi személy halálát is a husziták okozhatták. (A sírkő egyébként ma már nincs meg.)

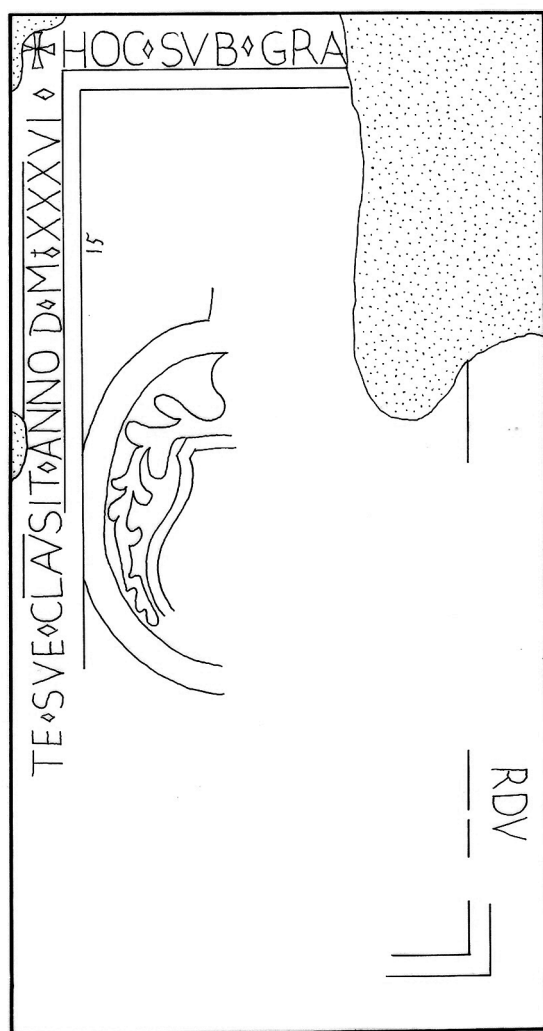
A súly, tömeg, teher jelentésű *moles*⁵⁰ (Bellus Ibolya) kapcsán megemlíthető, hogy sírfeliratban történt előfordulása alapján sírkőként is értelmezhető (talán némi „áthallással” a malomkő jelentésű *mola*⁵¹ irányából is): Hámi Ákos nikomédiai püspök, egri segédpüspök (†1522) elpusztult egri síremlékén *SVB HAC MOLE IACET R(everen)DVS D(omi)N(u)S ACHACIVS DE HAM EP(iscopu)S NICOMEDIEN(sis) AC SVFFRAGAN(eus) AGRIEN(sis) ETC PATRONUS*

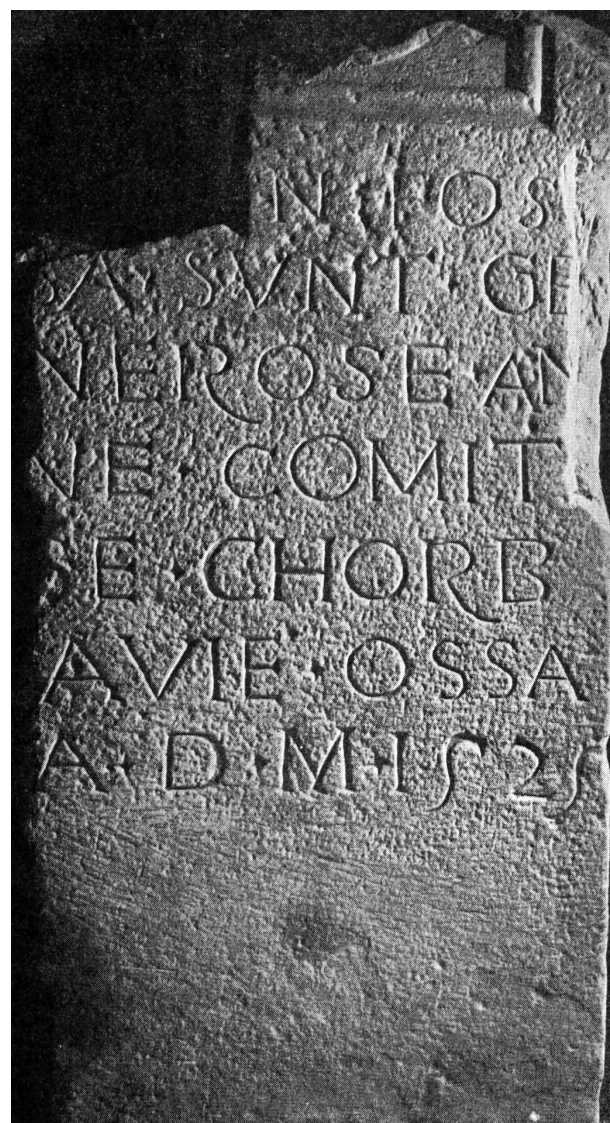
11. Hámi Ákos nikomédiai püspök, egri segédpüspök (†1522) elpusztult egri síremlékének metszetes rajza 1819-ből

HVIVS SACELLI QVI OBYT QVARTO DIE MARCI ANNO 1522 volt olvasható (11. kép).⁵² Ehhez hasonlóan aligha az egy korábbi kötetben szereplő *gradus*⁵³ (Bellus Ibolya) lépcső jelentése alkalmazható az egy bizonyos Leonardus (†1536) szamobori (Samobor, Horvátország) sírlapjának feliratában megjelenő szóra: a ma már jóval kopottabb szöveg Kukuljević még bővebb olvasatában (de az évszámnak a szövegközlő által fel nem ismert, korabeli javításon alapuló helyesbítésével) *HOC SVB GRA(DV) IACET (GENEROS)VS (LEO)NARDVS ... GEN... DE SAMOBOR. QVI DIES ... VITE SVE CLAUSIT. ANNO D(omini). M₁₅ XXXVI* (12. kép).⁵⁴ Ugyanott a *fossa*⁵⁵ (Szabó Mária) árok, mélyedés jelentése bővíthető a sír, sírgödör jelentéssel: Korbáviai Anna (†1525) csontjai (*OSSA*) Glogovnicán (Horvátország) *Hic in fossa sVnt ...* (13. kép).⁵⁶

Ha már ennyit foglalkozunk a középkori sírfeliratokkal, érdemes megnézni kötetünk *monu-*

12. Leonardus (+1536) kopott samobori (Samobor, Horvátország) sírlapja. Rajz: Lővei Pál

13. Korbáviai Anna (+1525) sírköve Glogovnicáról (Horvátország), Zágráb, Hrvatski povijesni muzej. Foto: Mirko Valentić nyomán

mentum címszavát⁵⁷ (Bellus Ibolya). A megadott négy jelenés közül az első a síremlék, temetkezési hely, összesen négy példával. Olyan „szép” jelzős szerkezet azonban nem található közöttük, mint az egyértelműen az „örök (sír)emlék” jelentéssel használt (hiszen az itt sírhely jelentésű *tomba/tumba* külön is szerepel a szövegben) *monumentum perpetuum*. Ezzel Máriássy István szepesi kapitány (+1516) márkusfalvai (Markušovce, Szlovákia) sírlapján találkozni: *STEPHANVS HAC TOMBA POSIT(vs) MARIASII IACEO HOC GE(ne)RI STATVE(n)S MONVME(n)TV(m) P(er)PETVV(m) VT SIT POSTERIS OSSA TEGE(n)DI GRAT(vs) ERA(m) PATRIE ATQ(ve) DOMVI ZAPOLIANE AST IA(m) MORTALE REDDE(n)S TELLVRI CORP(v)S A(n)*

I(m)A(m) MAGNE Q(vae)SO SVSCIPPE P(ate)R ET COELI OPTATA PA(r)TE REPONE 1516 (14. kép).⁵⁸

A sírfeliratokban a fentiekhez hasonlóan síremlék, illetve sírhely értelemben használt különböző további kifejezések felsorolása tovább folytatható lenne⁵⁹ – egy részük az MKLSz még következő kötetei szócikkeinek témája. Jól alátámasztják Mikó Árpád véleményét, aki több mint három évtizeddel ezelőtt a síremlékek reprezentatív volta szemszögéből vizsgálta meg a fentiekhez nagyjából hasonló korú, 15. század végi, 16. század eleji síremlékekre vonatkozó okleveles említéseket. Arra a következtetésre jutott, hogy «az oklevelekben lényegtelen volt az objektum típusa; „tumulus”, „tumba”, „sepulchrum”, „sepultura” stb. – ezek a szavak

14. Máriássy István szepesi kapitány (†1516) márkusfalvai (Markušovce, Szlovákia) sírlapja.
Fotó: MTA Művészettörténeti Intézet

semmit sem érnek a tipológia szemszögéből, mert, szinte szinonimaként, ugyanazt jelentik. Az elsődleges, ha az oklevél hangsúlyozni akar valamit egyáltalán, a síremlék méltósága, nagyszerűsége, anyaga, költségessége stb., s nem a típusa; magyarán, nem az, hogy vagy tumbáról, vagy sírlapról van-e szó. A mű típusa beépült a jelzőkbe. Tumba az, ami csodálatosan feldíszített, mesteri művészettel megalkotott síremlék: a reprezentatív forma.»⁶⁰

Az M-betűs szavak között található az alvilág, a túlvilág lakóit, az alvilági szellemeket jelentő *manes*. A szócikk⁶¹ (Monostori Martina) mindössze hat adatából három Ianus Pannoniustól, egy Bonfinitól, egy Stephanus Taurinustól, vagyis csupa középkor végi humanistától származik, nem véletlenül,

15. Thadeus Lardus (Taddeo Lardi, †1512) kanonok, egri vikárius kassai (Košice, Szlovákia) sírkövének részlete.
Fotó: Múemléki Fotótár, Budapest

hiszen a fogalom egyértelműen az antikvitás „pogány” hitvilágának a része. A szócikk magyarázata szerint két adat a lélekről mégis keresztény felfogásban emlékezik meg, érdekes módon mindkettő uralkodóval – Nagy Lajossal, illetve Zsigmonddal – kapcsolatos. A kifejezés antik felfogása jelenik meg azonban az MKLSz mostani és korábbi köteteiben is a szótár munkálatainak időközben elhunyt munkatársairól történő megemlékezés *diis manibus* megfogalmazásában. A középkori magyarországi síremlékek között egyedül áll a Thadeus Lardus (Taddeo Lardi, †1512) kanonok, egri vikárius kassai (Košice, Szlovákia) sírkövén⁶² az első sorban olvasható *DM* rövidítés (15. kép). Ez Mikó Árpád szerint az ókori római sírköveken – Pannoniában is – gyakran megjelenő *D(is) M(anibus)* formulaként oldható fel.⁶³ „A túlvilági isteneknek” és a közéjük tartozó „halotti szellemeknek” értelmében fordítható kifejezést⁶⁴ az ókorban egyértelműen a nem keresztény vallású elhunytak sírkövein használták, és egy középkori egyházi személyiség még akár már reneszánsz jellegű sírkövén is a *DM* leginkább *Deo Maximo* jelentéssel képzelhető csak el. A rövidítés nélküli és így egyértelmű *DIIS MANIBVS* szövegkezdetnek a későbbi időszakból is csak egyetlen magyarországi példáját ismerem, Gensel János Ádám soproni orvosnak (†1720) a Szent Mihály-plébániatemplom temetőjéből a Soproni Múzeum síremlékgyűjteményébe került síremlékén⁶⁵ – *DIIS MANIBVS IOANNIS ADAMI GENSELI* ... –, amelyen a városban már a 16. századtól élő humanizmus⁶⁶ és az ennek nyomán feltűnő, tudatos antikizálás⁶⁷ hatása lehet a szövegkezdet illetően megfogalmazása. Iohannes Stentzel és felesége 1649-es sírfelirata Johannes Lulai szász királybíró, polgármester (†1521) sírlapjának *tabula ansata*-ján az önmagában álló *MANIBVS* szóval kezdődik.⁶⁸

Az MKLSz eddig megjelent köteteinek címeiben olvasható nevek – szerkesztők, a szócikkek összeállítói, lektorok, a szerkesztőbizottság tagjai – számosabbak ötvennél, és az I. kötet, valamint a pótkötet bevezetőiben megemlített közreműködőkkel együtt közelítik a kilencvenet. Munkájuk,

az eddig megjelent, A4-es méretű kötetek összesen mintegy 2900, két hasábon sűrűn szedett szövegű oldala impozáns teljesítmény. De még közel sem teljes. Én a magam részéről várakozással tekintek például a *saxum*, a *sepulchrum*, a *sepultura*, a *tabula* szócikkek elé.

Lővei Pál

JEGYZETEK

1 A magyarországi latinság középkori szótára. (A továbbiakban: MKLSz) III. (D–E) 1992, 134.

2 MKLSz IV. (F–H) 1993, 209.

3 MKLSz Suppl. I. (A–I) 2013, 259–283.

4 MKLSz VI. (K–M) 27.

5 MKLSz VI. (K–M) 24.

6 MKLSz VI. (K–M) 23.

7 *Historiola Episcopatus et Dioecesis Ecclesiae Zagrabiensis*. Authore *Fr. Raphaële Levakovich* Franciscano huius Ecclesiae olim Canonico, et Archidiacono Cathedrale (kézirat, 17. század első fele). Zágráb, Arhiv Hrvatske akademije, sg. IV.c.15. (a zágrábi székesegyház leíró részét közölte: *Daniele Farlati*: *Illyrici sacri tomus quintus. Ecclesia Jadertina cum suffraganeis, et ecclesia Zagrabiensis*. Venetiis 1775, 337–340.) 8r; *Toma Kovačević*: *Catalogus praesulum Zagrabiensium* (kézirat, 18. század első negyede). Zágráb, Arhiv Hrvatske akademije, sg. II.a.70. 87v; *Ivan Kukuljević Sakcinski*: *Nadpisni sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah i t.d. u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb 1891, 327. (1129. sz.); *Josip Brunšmid*: *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu dio II. Spomenici srednjega i novoga vijeka. Vjesnik hrvatskoga arheoloskoga društva N. S. XII. 1912, különlenyomat: 55–57. (894. sz.); *Kruno Prijatelj*: *Prinosi za monografiju o Ivanu Duknovicu. Anali historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku IV–V. 1955–56, 314–316., képek a 311, 313, 315, 319. oldalon; *Mirko Valentić*: *Kameni spomenici Hrvatske XIII–XIX stoljeća. (Povijesni muzej Hrvatske Zagreb, Katalog muzejskih zbirki, II.) Zagreb 1969, 31–36. (15. sz.); *Riznica zagrebačke katedrale* (kiállítási katalógus). Zagreb 1983, 82. (285. kat. sz.), kép a 72. oldalon; *Mikó Árpád*: *Jagello-kori reneszánsz sírköveinkről. Ars Hungarica XIV. 1986, 100–101, 102, 106. (43. jegyzet); *Mirko Valentić – Lada Prister*: *Zbirka kamenih spomenika. (Hrvatski povijesni muzej, Katalog muzejskih zbirki, XXXVI.) Zagreb 2002, 26–27. (19. kat. sz.)*****

8 MKLSz VI. (K–M) 116.

9 MKLSz VI. (K–M) 402.

10 MKLSz VI. (K–M) 402.

11 *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn*. Hrsg. von *Mollay, Karl*. Budapest 1959, 105.

12 *Végh András*: *Buda város középkori helyrajza I. (Monumenta Historica Budapestinensia, XV.) Budapest 2006, 96., 187., 230.*

13 MKLSz VI. (K–M) 117–121.

14 MKLSz VI. (K–M) 121., 2. h. 31–35. sor.

15 MKLSz VI. (K–M) 118., 1. h. 13–17. sor.

16 *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Coll. *Tadija Smičiklas*. II. *Diplomata saeculi XII continens*. Zagreb 1904, 87.

17 *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom*. Izdaje: *Kukuljević Sakcinski, Ivan*. II. *Od godine 1102–1200*. U Zagrebu 1875, 60. (LXXX. sz.).

18 *Daniele Farlati*: *Illyrici sacri tomus tertius. Ecclesia Spalatensis olim Salonitana*. Venetiis 1765, 178.

19 *Bodor Imre*: *Árpád-kori pecsétjeink I. Az Árpád-ház pecsétjei. Katalógus*. Turul 74. 2001, 5; *Megpecsételt történelem. Középkori pecsétek Esztergomból*. Szerk. *Hegedűs András*. Esztergom 2000. 20. (2. sz.; *Takács Imre*); *Takács Imre*: *Az Árpád-házi királyok pecsétjei / Royal Seals of the Árpád Dynasty*. Budapest 2012, (*Corpus sigillorum Hungariae Mediaevalis* 1.) 90–91. (12. sz.).

20 A pecsét felirata Farlati és a horvát okmánytárak kisbetűs tipográfiájával szemben nagybetűs írásmódú. Az 1152. évi pannonhalmi pecsétlenyomat alapján a körirat vége egyértelműn REX.

21 Egy más mellett összehasonlítva: *Rainer Pál*: *A Berhidán és Felsőzsiden a XIX. században talált pecsétek (II. Géza és III. István királyunk pecsétnyomói?)*. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 21. 2000, 11. és 12. ábra.

22 *Bodor* i. m. 5., 15. kép; a pecsétnyomóról: *Rainer* i. m. 77–88.

23 MKLSz VI. (K–M) 118., 1. h. 28–30. sor.

24 *Művészet I. Lajos király korában 1342–1382*. Szerk. *Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Livia*. (kiállítási katalógus) Székesfehérvár 1982, 138. (*Kubinyi András*), 143–144. (32–33. sz., *Marosi Ernő*); *Bándi Zsuzsanna*: *A Magyar Országos Levéltár Anjou-kori pecsétkiállítása, 1982. szept. 22-től. Levéltári Közlemények* LIII. 1982, 168.

25 *Grünn Albert*: *I. Károly király gyűrűspecsétje*. Turul X. 1902, 55–57.

26 MKLSz II. (C) 1991. 41–42. (*Szabó Mária*).

27 MKLSz II. (C) 1991. 41., 2. h. 60–61. sor – 42., 1. h. 1. sor.

28 MKLSz VI. (K–M) 165–178.

29 Legutóbbi összefoglalások az egész problémakörrel: *Takács Imre*: *Garamszentbenedek temploma és liturgikus felszerelése*. In: *Paradisum plantavit*. *Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk. *Takács Imre* (kiállítási katalógus) Pannonhalma 2001. 175–180.; *Poszler Györgyi*: *Kálvária-oltár*. In: *Sigismundus rex et imperator*. *Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond*

korában 1387–1437. Szerk. Takács Imre (kiállítási katalógus). Budapest–Luxemburg 2006. 580–586. (7.19 kat. sz.); Kovachich szerepéről és felfedezése hatásáról: *Papp Júlia*: Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki oltára feliratának 19. század eleji említéseiről. *Ars Hungarica* XXVII. 1999, 419–422.

30 MKLSz VI. (K–M) 169., 1. h. 38–40. sor.

31 *Kumorovitz L. Bernát*: A budai várkapolna és a Szent Zsigmond-prépostság. Tanulmányok Budapest Múltjából XV. Budapest 1963, 144. (140. jegyzet).

32 *Szendrei János*: János festő sírköve. *Archaeologiai Értesítő* U.F. VI. 1886, 281–282; *Horváth Henrik*: A Fővárosi Múzeum Kőemléktárának leíró lajstroma. Budapest 1932, 15. (82.sz.); *Horváth Henrik*: Budai művészsírkövek a 14. században. In: *Horváth Henrik*: Árpádházi Szent Margit síremléke és egyéb tanulmányok. (Budapest Székesfőváros Várostartörténeti Monográfiái, 15.) Budapest 1944, 115–116, 118., 41. kép; *Dénes Radocsay*: Les principaux monuments funéraires médiévaux conservés à Budapest. In: *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay*. Ed. *comte d'Adhémar de Panat et al.* Braga 1971, 470–471. (24. sz.)

33 [*H. Gyürky Katalin*.] Jegyzék a Domonkos szerzetesrend Szent Miklósról elnevezett budai kolostorának és templomának középkori kőfaragványairól ... 1977. Kézirat, Budapest, Műemléki Tervtár 16673. 31. sz.; 29. kép.

34 MKLSz VI. (K–M) 169., 1. h. 35–37. sor.

35 *Buzás Gergely*: Visegrád egyik középkori templomának feltárása. *Műemlékvédelem* LI. 2007, 51., kép a 48. oldalon.

36 *Lővei Pál*: „Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria” – Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához. *Akadémiai doktori értekezés*, Budapest 2009. I. 81–83, 93–95, 102.

37 MKLSz VI. (K–M) 299–301.

38 *Lővei* 2009. i. m. 117–121.

39 *Trogmayer Ottó*: Jó emlékezetű Márk püspök. *Műemlékvédelem* XXXVI. 1992, 145–146.; *Trogmayer Ottó*: Márk püspök epitáfiuma. In: *Emléklapok Tóth Ferencnek*: Makói Múzeumi Füzetek 60. 1994, 9–10.; *Várady Zoltán*: Románkori, korai gótikus és gótikus maiuscula feliratok a Dunántúlon. *Szekszárd* 2000. (IPF Kiskönyvtár 8.) 16–17, 33.; 33/1. kép.

40 *Valentić* i. m. 29. (13. sz.); *Valentić, Mirko – Prister* i. m. 25. (17. kat. sz.).

41 *Anđelić, Pavao*: Bobovac i Kraljeva Sutjeska. *Stolna mjesto Bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*. Sarajevo 1973. 88, 93.; képe: 89, 93.; *Fekeža, Lidija – Gavrilović, Margita – Lővei Pál*: Bosnyák királyok síremlékeinek töredékei. In: *Sigismundus rex et imperator* i. m. 450–451. (5.15 kat. sz.). 450–451.

42 *Zuzana Ludiková – Mikó Árpád – Pálffy Géza*: A lőcsei Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerei (1530–1700). *Művészettörténeti Értesítő* 55. 2006, 373–377. (28. tétel); 41–43. kép.

43 *Laurentius Károlyi*: *Speculum Jauriensis Ecclesiae...* Jaurini 1747, 10; *Várju Elemér*: A győri székesegyház középkori sírkövei. *Archaeologiai Értesítő* Ú. F. XVII. 1897, 339–340.

44 *Emil Lăzărescu*: Despre piatra de mormint a comitelui Laurențiu și câteva probleme arheologice și istorice în legătură cu ea. *Studii și cercetări de istoria artei*. Seria artă plastică IV. 1–2. 1957, 109–127; *Ioan Albu*: *Lespeda funerară a comitelui Laurențiu din Câmpulung*.

In: *Studia varia in honorem Professoris Ștefan Ștefănescu Octogenarii*. Ed. Cristian Luca et Ionel Cădea. București–Brăila 2009, 123–176. Az évszám befejezetlen, a síremlék még az illető életében készülhetett, valamikor a 14. század első felében.

45 *Lővei Pál*: Anjou-magyar síremlékek és címeres emlékek Nápolyban. *Ars Hungarica* XXVI. 1998, 23., 1. kép.

46 *Révhelyi Elemér*: A tatari piarista rendház és múzeuma. (A Tatars Piarista Öregdiákok Szövetsége Kiadványai, 1.) Budapest 1938, 13, 24; *Pál Lővei – Lívia Varga*: *Funerary Art in Medieval Hungary*. *Acta Historiae Artium* 35. 1990–92, 164. (120. jegyzet); *Rainer Pál*: Egy ollós címeres pecsétnyomó a veszprémi várból. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 19–20. 1993–1994, 475., 4. kép; *Várady Zoltán*: Gótikus minuscula feliratok a Dunántúlon. (IPF Kiskönyvtár, 4.) *Szekszárd* 1999, 24–25, 34, 36, 71–72. (39. sz.); 22, 40. kép; *Gombosi Beatrix – Lővei Pál*: Egy Johannes Aquila műhelyében készült donátor-ábrázolás azonosítása a mártónhelyi Szent Márton-plébániatemplomban. *Művészettörténeti Értesítő* 56. 2007, 208, 209.; 9. kép.

47 MKLSz VI. (K–M) 263–264.

48 Joannes Josephus Beitel pozsonyi kanonok levele a pozsonyi káptalani levéltárban, 1738. Bratislava, Slovenský národný archív – Sükromný archív Bratislavskej kapituly, *Konzistorialne protokoly Zv. 1. (1657–1745)* p. 308. [közölte: *Carolus Rimely*: *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis*. *Posonii* 1880, 158; [*Knauz Nándor*]: *Vegyes közlemények*. Egy magyar vértanú a XV. században. *Magyar Sion* I. 1863, 68; vö. még: *Mikó Árpád – Pálffy Géza*: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század). *Művészettörténeti Értesítő* LI. 2002, 113, 117. (50. jegyzet).

49 MKLSz IV. (F–H) 1993. 246., 1. h. 32–34. sor.

50 MKLSz VI. (K–M) 379.

51 MKLSz VI. (K–M) 377.

52 *Nováky József*: *Memoria dignitatum, et canonicorum cathedralis ecclesiae Agriensis* [1819]. In: *Adatok az Egri Egyházmegye Történelméhez*, IV. Szerk. Leskó József. Eger 1908, 241, 242; *Gorove László*: Eger Várossa történeteinek Bérékesztése. *Tudományos Gyűjtemény* 1828. IX. 5–6; *Détshy Mihály*: Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai. *Művészettörténeti Értesítő* XIII. 1964, 2, 6, 11, 13. (57. jegyzet), 19. (260. jegyzet).

53 MKLSz IV. (F–H) 1993. 211–212.

54 *Kukuljević* i. m. 225. (746. sz.); *Kukuljević* az évszámot hibásan oldotta fel, mert nem vette észre a római számjegyek alá írt, azoknál jóval kisebb 15 arab számjegyeket.

55 MKLSz IV. (F–H) 1993. 136–137.

56 *Kukuljević* i. m. 38. (125. sz.), 375. (1289.sz.); *Brunšmid* i. m. 57–58. (895. sz.); *Valentić* i. m. 98–100. (56. sz.); *Valentić–Prister* 55–56. (92. sz.).

57 MKLSz VI. (K–M) 394.

58 *Myskovszky Viktor*: A markusfalvi vár-templomról, s a Máriaassy család czimerészeti emlékeiről. *Archaeologiai Értesítő* X. 1876, 271–272.; *Csoma [József] – Csergheő [Géza]*: *Máriaassy István sírköve*. *Archaeologiai Értesítő* Ú. F. VII. 1887, 425–427; *Divald Kornél*: *Szepesvármegye művészeti emlékei*, II. Budapest 1906, 104–105., 77. kép; *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541* (kiállítási katalógus). Schallaburg 1982, 685. (Kat.-Nr. 839., Jolán Balogh); *Zuzana Čovanová Janošiková*: *Sepulkrálné*

pamiatky Kostola svätého Michala Archanjela v Markušovciach (Spiš). In: *Epigraphica & Sepulcralia*, IV. Forum epigrafických a sepulkralních studií. Ed. Jiří Roháček. Praha 2013, 119, 124–126., 3, 9–11, 14. kép.

59 Vö. *Lövei* 2009. i. m. 395–396.

60 *Mikó Árpád*: Két világ határán. (Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke.) *Ars Hungarica* XI. 1983, 59–60.

61 MKLSz VI. (K–M) 229–230.

62 *Csoma József*: Magyar sírkövek. I. Zsegrai sírkő. II: Lardus Tádé sírköve. III. A Palóczyak sírköve. Turul 6. 1888, 124–125; *Wick Béla*: Kassa régi síremlékei XIV–XVIII. század. Košice 1933, 70–72.

63 *Mikó Árpád*: Stílus és felirat. Kőbe vésett, klasszikus- és korai humanista kapitálissal írott feliratok a Mátyás- és Jagello-kori Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő* LIV. 2005, 219., 24. kép.

64 „A halotti árnyaknak”: *Borhy László*: Vezető Komárom város római kőemlékeihez. Komárom 2006. (*Acta Archaeologica Brigetionensia* Ser. I. Vol. 5.) 26. (2. sz.), 27. (3. sz.), 28. (4. sz.) stb.; „x. y. halotti szellemének”: uott.

74. (43. sz.); „a halotti isteneknek”: *Lőrincz Barnabás*: Vezető az Intercisa Múzeum római kőtárához. Dunaujváros 1996. 11.

65 *Csipkés Kálmán*: [A múzeumkertben elhelyezett síremlékek katalógusa.] Kézirat, Soproni Múzeum, 1930-as évek, 31. sz.; *Kovács Zsóka*: 16–18. századi latin nyelvű sírfeliratok Sopronban. *Soproni Szemle* 63. 2009, 48–50., 15. kép.

66 *Csatkai Endre et al.*: Sopron és környéke műemlékei. (Magyarország Műemléki Topográfiája, II.) Budapest 1956², 80.

67 Ld. például a soproni városháza homlokzatán az 1610-es években, Lackner Kristóf polgármestersége idején elhelyezett „találékony emblémákat” és latin jelmondatokat: Lackner Kristófnak, mindkét jog doktorának rövid életrajza. A szöveget gondozta és fordította, a jegyzeteket, bevezető tanulmányt és a mutatókat készítette Tóth Gergely. Sopron 2008, 29–30, 128–131.

68 *Ioan Albu*: Inschriften der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der Frühen Neuzeit. Hermannstadt–Heidelberg 2002, 38. (30. sz.), Abb. 16.